

MAŁGORZATA DURZEWSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Kulturoznawstwa

Próba uchwycenia wzorów obywatelskości w przestrzeni „płynnej nowoczesności”

1. Rozumienie kultury Zygmunta Baumana

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjmę rozumienie kultury za Zygmuntem Baumanem, ponieważ połączył on perspektywy opisu klasycznego ujęcia tej kategorii pojęciowej w antropologii z filozoficznym ujęciem wolicjonalnym, a następnie poszerzył je o perspektywę opisu złożoności współczesnych społeczeństw, co wydaje się dobrze obrazować dzisiejsze rozumienie pojęcia kultury, zwłaszcza gdy odnosi się je do współczesnego obrazu kultury świata zachodniego.

Bauman oparł rozumienie tej kategorii na tradycji antropologicznej, która zakładała, że:

[...] kultura stanowi zintegrowaną duchową całość, determinuje w specyficzny sposób zachowania i myśli jednostek (determinizm kulturowy), a także że wartości kulturowe są specyficznymi wytworami poszczególnych kultur (relatywizm kulturowy) [...] jej rolą jest uwspólnianie znaczeń, a także związanych z nimi wartości, postaw i motywacji. Dzięki temu kultura może w istotny sposób współuczestniczyć w procesie wytwarzania poczucia jedności między członkami danej grupy¹.

Ma to świadczyć o jednoczącej roli kultury. Z kolei relację między człowiekiem a kulturą Bauman przedstawiał początkowo

[...] w kategoriach procesu internalizacji określonych treści. [...] Z czasem uzupełnił podejście deterministyczne o kategorię wolicjonalności, choć silnie podkreślał wów-

¹ D. Brzeziński, *Listy w butelce. O ocalonym dziele Zygmunta Baumana*, w: Z. Bauman, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 2017, s. 21.

czas znaczenie modelującej roli kultury, to wskazywał też na to, że owa jedynie współdecyduje o wyborach jednostek, [ponieważ jak zaznaczał] „osobnik, którego zachowanie regulowane jest przez cele i przez wzory [...] może się zachować w jakiś dany sposób, ale nie musi. Dlatego zachowanie jego jest nieporównywalnie mniej stereotypowe i łatwiej dostosowuje się do szybkich zmian jego środowiska życiowego”².

Stwierdzenia te wydają się współcześnie istotne ze względu na specyfikę organizacji dzisiejszych społeczeństw rozwiniętych. Analizując złożone społeczeństwa cywilizacji zachodniej, Bauman dokonał bowiem redefinicji pojęcia kultury, (zastępując perspektywę antropologiczną, ujmującą kulturę jako system kulturowy organizujący życie członków społeczeństw, raczej pierwotnych „homogenicznych”, ponieważ w nich układ społeczny należy do mniej skomplikowanych, niż złożonych „heterogenicznych” (charakterystycznych dla dzisiejszych złożonych społeczeństw), nową, prowadzącą do następującej definicji:

Kultura społeczeństwa, w którym krzyżują się ze sobą rozmaite perspektywy poznawcze i wartościujące, przestaje być systemem. Staje się luźnym zbiorem niekoniecznie koherentnych wzorów i znaczeń. Staje się kulturą masową. Staje się wypadkową mnóstwa niepowtarzalnych kontaktów kulturowych³.

Według Dariusza Brzezińskiego w Baumanowskim rozumieniu kultury:

[...] heterogenne społeczeństwo rozwojowe charakteryzowało się postępowaniem indywidualizacji, w jego ramach normy kulturowe w coraz większej mierze stawały się przedmiotem wyboru. Oznaczało to jednocześnie, [...] że więzi spajające wspólnotę zaczęły ulegać erozji. [...] wszystkie niemal funkcje, jakie od wieków jego zdaniem, sprawowała kultura, w ramach heterogenicznego społeczeństwa rozwojowego uległy de facto zawieszeniu⁴.

Oznacza to, że perspektywa opisu współczesnych społeczeństw złożonych, o własnej specyfice organizacji życia społecznego i społecznych stosunków (zarysowanych w powyższym cytacie), na przestrzeni wieków uległa zmianie, co doprowadziło do konieczności zastanowienia się nad rolą kultury z uwagi na jej szczątkowe wzory, które nadal możemy odnaleźć we współczesności.

2. Pojęcie wzoru kultury

Według ujęcia kultury zaproponowanego przez Jerzego Kmitę⁵ w kulturze można wyróżnić pewne wzory myślenia oraz postępowania, które są charaktery-

² Z. Bauman, *Szkice z teorii kultury*, s. 22.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, s. 23.

⁵ G. Banaszak, J. Kmita, *Społeczno-regulacyjna koncepcja kultury*, Warszawa 1994; J. Kmita, *O kulturze symbolicznej*, Warszawa 1982.

styczne dla danej społeczności, ponieważ w kulturze istnieją pewne prawidłowości, które ustanawiają porządek działania i myślenia jej poszczególnych członków. Uczestnicy takiej kultury posiadają określoną, zazwyczaj wspólną, kategorię wartości, którą kierują się w swym postępowaniu, oraz daną kategorię norm charakterystycznych dla ich kultury. Na ich podstawie kształtowane są formy myślenia oraz zachowania i działania stanowiące kulturowe wzory zarówno w sferze kultury symbolicznej (ideowej), wyznaczające rodzaje wyboru i realizacji celów oraz ludzkich potrzeb, a także rodzaje znaczeń, jak i w sferze techniczno-użytkowej, wytworów kultury i ich zastosowań.

W ujęciu antropologicznym na kulturę składają się:

[...] wzory sposobów myślenia, odczuwania i reagowania, nabyte i przekazywane głównie przez symbole stanowiące wraz z ich wcieleniami w wytworach ludzkich znamienne osiągnięcia grup ludzkich; zasadniczy trzon kultury stanowią tradycyjne (tzn. historycznie narosłe i wyselekcjonowane) idee, a szczególnie związane z nimi wartości⁶.

Wzór kulturowy w tradycji antropologicznej, z którego to pojęcie się wywodzi, to w ujęciu Ewy Nowickiej „mniej lub bardziej ustalony w zbiorowości sposób zachowania lub myślenia, pewien znamieny dla danej zbiorowości układ cech kulturowych”⁷. Wzory kultury oznaczają pewne prawidłowości, „regularności” w zachowaniach członków danej zbiorowości, które są dyktowane wspólnymi kategoriami myślenia oraz wyznawanych wartości, przejawiającymi się w realizacji odpowiednich czynności je reprezentujących. Dlatego też zakłada się, że w każdym wzorze kulturowym obecna jest pewna przyjęta norma oraz jej realizacja przejawiająca się w zachowaniu członków danej kultury. Opierając się na tych założeniach, przyjmuje się, że wzór kulturowy to:

[...] przede wszystkim norma kulturowa realizowana przynajmniej w pewnej mierze. Wzory różnią się między sobą pod względem częstości (regularności) ich realizowania, stopnia ich obowiązywania i stopnia uświadomienia. W każdej kulturze istnieją sfery podlegające ściślejszej regulacji: przekroczenie norm odnoszących się do nich jest uznawane za wielkie przestępstwo i karane najsurowszymi karami. Niektóre normy są traktowane tak bardzo serio, że ich przekroczenie jest uważane za niewyobrażalne [...]. Inne normy są znacznie mniej rygorystycznie przestrzegane; odstępstwo od nich jest w mniejszym lub większym stopniu tolerowane. [...] Trzeba też pamiętać że zachowania łamiące daną normę mogą być w pewnym stopniu regularne, więc mogą stanowić rodzaj wzoru niepopieranego wprawdzie, ale istniejącego nie tylko w działaniu ludzi, lecz także często w społecznej świadomości⁸.

⁶ C. Jenks, *Związek między kulturą a strukturą społeczną*, w: idem, *Kultura*, tłum. W. J. Burzta, Poznań 1999, s. 52.

⁷ E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa 2007, s. 62.

⁸ Ibidem, s. 63.

W kulturze istnieją normy, które mają charakter formalny, a mimo to pełnią w niej określoną rolę. Wskazuje na to Nowicka, twierdząc, iż z antropologicznego punktu widzenia w każdej kulturze istnieją normy, które mają charakter jedynie formalny, jak w przypadku „ideału”, który stanowi wzór kulturowy, lecz istnieje tylko w sferze wartości, nie musi bowiem być przestrzegany w sposób dosłowny przez uczestników kultury. Ideały stanowią normy i wzory, których przestrzegania nie wymaga się, a nawet nie przewiduje, ponieważ traktuje się je niejako z góry jako niemożliwe do realizacji, gdyż są tylko pierwowzorem. Odnoszą się one do „świata wartości najwyższych, wzniosłych i odświętnych”, a z racji swej niezwykłości i wielkości nie mogą być w pełni realizowane⁹. Nowicka wskazuje także na istnienie „wzorów marginesowych”, które w przeciwieństwie do ideałów nie są realizowane z innych powodów:

W kulturze bowiem istnieją również wzory głoszone, lecz prawie nigdy lub nigdy nierealizowane [...]. Są to wzory odczuwane jako zbyt mało ważne, przestarzałe, nie istotne i dlatego nie zasługujące na większą uwagę. [...] Wśród wzorów marginesowych znajdujemy wzory zanikające lub czysto fasadowe. [...] Gdy w kulturze istnieją wzory alternatywne, taki wzór marginesowy może ujawniać preferowane zachowanie lub sposób reagowania¹⁰.

Jest to o tyle istotne, że we współczesnej przestrzeni społecznej takich marginesowych wzorów jest coraz więcej. W procesie przemian społecznych czy dyfuzji kultur tracą one na znaczeniu, pozostając jedynie fasadami dawnych wzorów. Cytowana autorka wskazuje na przykład całowania kobiet w rękę jako pozostałość po wzorze sarmackiego traktowania kobiet, dzisiaj odczytywanego jako wzór człowieka dobrze wychowanego. Na skutek dalszych przemian społeczno-kulturowych i to znaczenie wzoru ulega dzisiaj zmianie, a łączone jest bądź z praktyką stosowaną jedynie w pewnych kręgach o określonym zabarwieniu ideologicznym lub pozostałością bez znaczenia, bądź z przejawem seksizmu, nietolerowanego dzisiaj przez znaczną część wyemancypowanych kobiet.

Istotniejsze dla niniejszego artykułu jest to, że pomimo istnienia wzorów w każdej kulturze ich rola i oczywistość występowania nie zawsze jest tak jednoznaczna, jakby się mogło wydawać, zaś rola ideałów w odniesieniu do złożoności systemów kulturowych społeczeństw o zróżnicowanej organizacji jest inna niż w społecznościach pierwotnych. Nowicka zauważa, że ideały są:

[...] obecne zapewne w każdej kulturze, nawet najprostszej, ale wydaje się, że w zbiorowościach złożonych ta warstwa zjawisk kulturowych jest bardziej rozwinięta niż w homogenicznych kulturach zbiorowości o prostej strukturze. [...] Można przypuszczać, że w kulturach społeczeństw strukturalnie rozwiniętych znacznie

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

większe obszary zjawisk normatywnych pozostają poza realizacją behawioralną, czyli w sferze wartości¹¹.

W kulturach prostych (pierwotnych) obie te sfery (normatywna z behawioralną) pokrywają się z racji prostoty organizacji społecznej i prostego przełożenia wzorców na konkretne zachowania czy kategorie myślenia, zaś w strukturach bardziej złożonych zależność ta ulega zatarciu, a ideały wyostreniu. Przy czym:

Nie każda norma w kulturze jest realizowana ani też nie każde regularne zachowanie jest wyrażane w postaci jawnej normy. Mamy w wyniku tego do czynienia z podziałem na wzory postulowane i realizowane¹².

Niemniej w ramach każdej kultury istnieją ogólne zasady selekcji i porządkowania, dzięki którym wzory zachowań w różnych sferach życia dają się sprowadzić do uogólnień, czytelnych dla uczestników danej kultury. Problem ich wyodrębnienia pojawia się dopiero wówczas, gdy próbujemy dokonać opisu struktur bardziej złożonych, dlatego też proponuję skupić się na jej wybranych aspektach.

Jeżeli zatem wzory kultury to normy kulturowe realizowane w ramach istniejącej kultury, które dotyczą regulacji różnych sfer życia człowieka, wyznaczają mu cele oraz sposoby ich realizacji, to za jeden z takich wzorców postępowania w organizacji życia społecznego mogą posłużyć wzory obywatelskości, za pomocą których można zobrazować specyfikę wybranych wzorów kultury złożonych współczesnych społeczeństw oraz ich przemian.

3. „Płynna nowoczesność” a wzory kultury

Zygmunt Bauman, który wprowadził pojęcie płynnej nowoczesności do opisu charakteru nowoczesności od samych jej początków, zarysował rolę tejże w kształtowaniu współczesnych społeczeństw złożonych. Według niego nowoczesność od początku posiadała cechy płynności, co stanowi metaforyczne nawiązanie do właściwości cieczy, która nie dość, że płynie, to posiada również zdolność „roztopiania wszystkiego, co stałe”, czyli tradycyjne i zastałe, pochodzące ze „starego świata”. Bauman obrazował to następującymi słowami:

[...] duch nowoczesny potraktował [...] zastane społeczeństwo, uznawszy je za zbyt statyczne jak na jego gust i zbyt odporne na zmiany i przekształcenia jak na jego ambicje – zakrzepłe w nawykowych sposobach działania. [...] żywił przekonanie, że rzeczywistość należy uwolnić od „jarzma” jej własnej historii, to zaś można uczynić jedynie poprzez rozpuszczenie tego, co stałe (to znaczy poprzez roztopienie wszyst-

¹¹ Ibidem, ss. 63-64.

¹² Ibidem, s. 64.

kiego, co trwa w czasie, jest nań odporne, a więc nie kłopotczy się jego upływem). To z kolei pociągało za sobą konieczność sprofanowania wszystkiego, co święte, wyparcia się i zdebronizowania przeszłości, a przede wszystkim „tradycji”, będącej osadem i pozostałością przeszłości w teraźniejszości. [...] wszystko to należało uczynić [...] po, to aby przygotować miejsce dla nowych, ulepszonych ciał stałych, aby zastąpić odziedziczony zestaw niesprawnych i wadliwych „elementów trwałych” zestawem nowym, znacznie udoskonalonym, a najlepiej po prostu doskonałym i dlatego nie wymagającym już zmiany¹³.

Okazało się to zresztą kolejną utopijną wizją społecznej zmiany, niemniej – zdaniem Baumana – przyczyniło się do rozpadu tradycyjnych trwałych struktur społecznych i kulturowych zakorzenionych w tradycji. Wskutek „dominacji racjonalności instrumentalnej” oraz indywidualizacji życia ludzkiego stworzono nowy porządek ujmowany w kategoriach ekonomicznych, pozbawiających gospodarke tradycyjnych zależności kulturowych, co było konsekwencją rozwoju cywilizacyjnego oraz innej od dotychczasowej organizacji pracy i życia społecznego, spowodowanego przejściem od gospodarki feudalnej do kapitalistycznej. Istotnym elementem zmian, na które zwrócił uwagę Bauman, były przemiany relacji osobowych i stosunków społecznych. Opisał je następującymi słowami:

Pierwszymi elementami stałymi, które uległy rozpuczeniu, które zostały sprofanowane, były tradycyjne postawy lojalnościowe, prawa zwyczajowe i zobowiązania, wiążące ręce i nogi, krępujące swobodę ruchów i dławiące irytację¹⁴.

Zrezygnowano z dotychczasowej organizacji społecznej na rzecz nowej – ekonomicznej i polityczno-prawnej. Zastąpiono stary porządek nowym – liberalnym, który nie przystawał do wcześniejszych rozwiązań, a narzuciwszy swe rozwiązania polityczno-prawne, miał niejako zastąpić tradycyjne wzory kulturowe prawem ustanowionym. To z kolei miało się przyczynić do zmiany organizacji życia społecznego oraz roli i miejsca obywatela w nowoczesnym społeczeństwie, któremu odebrano prymat wzorów kulturowych wytyczających drogę, jaką obywatele mieli podążać. To, co w sposób „naturalny”, poprzez zakorzenienie w kulturze, stawało się w przeszłości „drogowskazem” i zwyczajowym, niemal nawykowym działaniem, na skutek przemian zostało wyparte lub straciło wartość ze względu na swą anachroniczność i nieprzydatność w nowych warunkach życia współczesnego człowieka oraz organizacji społecznej o zmieniającej się – i coraz bardziej skomplikowanej – strukturze. Zatarciu uległy także granice tego, co zewnętrznie kulturowe i tego, co subiektywne, wewnętrzne, osobowościowe, jednak kształtowane kulturowo. W świecie, w którym struktury kulturowe nie

¹³ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, przekł. T. Kunz, Kraków 2006, ss. 7-8.

¹⁴ Ibidem, ss. 8-9.

funkcjonują, a wzory kulturowe przestają działać, ich rola staje się mniej ważna, traci na znaczeniu. Zdaniem Baumana dzieje się tak, ponieważ:

W myśleniu nowoczesnym, wyczulonym wskutek przeżywania nieadekwatności informacyjnej kultury na odmiennosc tego, co „obiektywne”, od tego, co „subiektywne”, dwa fronty oddzieliły się od siebie, jak oddzieliło się poznanie i wytwarzanie, motywy postępowania i przepis prawny. [...] Gdy wzory – z racji swej nieadekwatności do sytuacji – tracą moc sterowniczą, zastępuje je w tej funkcji przymus w postaci ograniczeń polityczno-prawnych. Układ polityczno-prawny wspólny z przymusem ekonomicznym pełni tę samą ogólnie biorąc, funkcję, co system kulturowy: jego zadaniem jest ograniczenie zbioru możliwości abstrakcyjnych przez maksymalne uprawdopodobnienie jednych i eliminację innych. A realizuje on tę funkcję w inny sposób niż system kulturowy: to, co konieczne, nie czyni on (w każdym razie czynić nie musi) tym, co upragnione; regułą jest sytuacja raczej odwrotna – permanentnego napięcia między pragnieniem a koniecznością. Powstaje stan „niefunkcjonalności” struktury społecznej wobec kultury¹⁵.

Owa nieadekwatność wzorów kultury do współczesnej sytuacji jest – zdaniem Baumana – wynikiem jednokierunkowej zmiany w skutek przejścia współczesnych społeczeństw z systemu tradycyjnego do liberalnego, zatem dzisiejsza pozycja obywatela i lista oczekiwań względem niego jest konsekwencją tych zmian.

4. Wzory obywatelskości oraz konsekwencje „płynnej nowoczesności”

Nawiązując do klasycznego ujęcia kategorii wzoru kulturowego, można założyć istnienie wzorów obywatelskości, które wytyczają kryteria myślenia i działania obywateli, przy czym zaznaczyć trzeba, że w złożonych strukturach współczesnych społeczeństw owe wzory obowiązują raczej jako normy należące do ideałów niżli faktycznie realizowane wzory kulturowe. Gdyby spróbować je scharakteryzować, wówczas wzory obywatelskości należałoby rozumieć jako zestawy zachowań pożądaných i wymaganych od obywatela determinowanych kulturowo i odnoszących się do postaw obywatelskich oraz zakresy organizacji życia społecznego według norm kulturowych życia zbiorowego charakterystycznego dla danego społeczeństwa lub jego części (zbiorowości). Wzory takie określają wyznaczane cele życiowe jednostki, sposoby realizacji – zarówno podstawowych, jak i złożonych – potrzeb życiowych, a także wyznaczają zestawy norm, których obywatel powinien przestrzegać i które powinien szanować, a przynajmniej uznawać za obowiązujące. To określa jego przynależność obywatelską do konkretnego obszaru kulturowego, mentalnego i organizacji życia społecznego.

¹⁵ Z. Bauman, *Szkice z teorii kultury*, s. 249.

Wzory myślenia i wizja świata są natomiast tworzone według konkretnych założeń ideologicznych. W tym sensie wzory obywatelskości stanowią również ideały – wartości, do których obywatel dąży lub którymi kieruje się w swoim życiu. Składają się na nie kryteria ideowe, które przyświecają wizji świata organizowanego według określonych założeń, w których przyszłoby obywatelowi żyć lub które zostałyby mu przekazane wraz z dorobkiem poprzednich pokoleń oraz historii. Wzory te są niejako drogowskazami wskazującymi, jak obywatel ma żyć, jak myśleć i postępować, by być uznanym za dobrego obywatela i nie ulec ostracyzmowi.

Dla zobrazowania tego kryterium posłużę się charakterystyką wzorów obywatelskości powstałych w oparciu o określony typ organizacji społeczeństwa, tj. „republikańskiej wspólnoty” oraz „liberalnego społeczeństwa obywatelskiego”. Przykłady tych wzorów poszerzam o koncepcję „płynnej nowoczesności” Baumana i jego wizję organizacji współczesnych społeczeństw rozwiniętych, zwanych tu społeczeństwami złożonymi.

Pierwszy z przedstawianych wzorów obywatelskości określam mianem wspólnotowego, drugi zaś – liberalnego¹⁶. Wspólnotowy wzór obywatela i obywatelskości odwołuje się do „obywatelskiego republikanizmu”, który wyznacza postawę aktywnego obywatela, związanego silnymi więzami oraz wspólnotą czynów i tradycji z najbliższym otoczeniem społecznym: rodziną, sąsiadami, znajomymi. Obywatel – członek wspólnoty podejmuje aktywność publiczną dla dobra wspólnego, co stanowi wyraz jego zaangażowania w dobro wspólnoty. Mając na względzie dobro ogółu, obywatel wyznacza swoje cele, podporządkowując swe indywidualne potrzeby ogółowi dla zachowania wspólnotowych wartości i dla wzajemnego zrozumienia wewnątrz wspólnoty. W procesie socjalizacji czy raczej enkulturacji (używając języka antropologii kulturowej) kładziony jest nacisk na kształtowanie i doskonalenie świadomych cech osobowości obywatelskiej, takich jak „kolektywne doświadczenie”, „wzajemna współzależność”, zdolność do poświęceń, altruizmu i opiekuńczości wobec członków wspólnoty. Dopiero na tej podstawie wyznaczany jest sens własnej podmiotowości (tożsamości) członka wspólnoty, zaś wzorce zachowań, celów i wymagań względem członka kultury są jasne i nie podlegają negocjacom¹⁷. Są przyjmowane jako niezbywalne i konieczne.

¹⁶ Charakterystyka ta została oparta głównie na pracach: W. Bokajto, K. Dziubka (red.), *Spółczesność obywatelska*, Wrocław 2001 i A. Chmielewskiego, *Spółczesność otwarta czy wspólnota?*, Wrocław 2001, a przedstawiona w artykułach: M. Durzewska, *Problem „obcości” wzorów kultury w ujęciu kulturoznawczym*, w: M. Jedliński, K. Witczak (red.), *Kultury obcości*, Bydgoszcz 2016 i M. Durzewska, *Obywatelski fundament społeczeństwa – wartości społeczeństwa obywatelskiego*, w: M. Durzewska, H.A. Kretek (red.), *Obywatel w aspekcie fenomenologicznym*, Racibórz 2016.

¹⁷ Ibidem.

Wzór „obywatelskości liberalnej”, zwanej też „liberalnym indywidualizmem” lub „liberalizmem opartym na prawach”, stanowi podstawę „społeczeństwa otwartego”¹⁸. Istotne dla tego wzoru jest założenie, że każdy uczestnik kultury kieruje się w swoim życiu – zarówno prywatnym, jak i publicznym – własnymi interesami, celami oraz osobistą wizją dobra. Wzór ten zakłada pierwszeństwo zasady prawa stanowionego oraz indywidualnego prawa wyboru dobra nad samym dobrem (rozumianym np. wspólnotowo czy indywidualistycznie), czyli wygrywa w nim prawo wyboru jednostki nad prawem np. „dobra narodu”. Natomiast zdolność do samodzielnego określania celów życiowych i wartości daje obywatelowi gwarancję wolnego wyboru i wolności od nakazowej ingerencji otoczenia społecznego oraz politycznego (religii i państwa). Wzór ten zakłada świadomość własnego statusu prawnego obywatela, osobiste predyspozycje moralne i psychiczne, które tworzą „tożsamość obywatelską”, z zachowaniem neutralności poglądów w sferze prywatnej i dominacją racjonalności w sferze publicznej. Zakłada także większą swobodę (ale i odpowiedzialność, która na nim spoczywa) wyborów i realizacji celów przez świadomego swych możliwości i dostępnych środków obywatela oraz większą tolerancję względem odmienności i wolności wyboru innych¹⁹.

Wspólnotowy wzór obywatelskości można przyrównać pod względem organizacji i formy obowiązywania wzoru obywatelskości do organizacji społeczeństw (homogenicznych) mniej złożonych, o prostszej organizacji struktury społecznej, zaś liberalny – do współczesnych społeczeństw złożonych (heterogenicznych). Pierwszy z nich sprzyja zacieśnianiu więzi i integracji wewnątrz wspólnoty, drugi natomiast pozostawia obywatelowi (członkowi społeczeństwa, który nie jest z niego wykluczony) swobodę realizacji celów oraz ich wyboru i może przyczyniać się do jego integracji z innymi spoza jego kręgu, aczkolwiek takimi, którzy myślą do niego podobnie.

Takie przypadki wzorów obywatelskości można zaobserwować w strukturze współczesnych złożonych społeczeństw w formie obowiązujących wartości (ideałów) i pewnych szczątkowych postaw, które stanowią niejako trzon myślenia obowiązującego poszczególnych członków społeczeństwa. Jednak pewne wzory myślenia, związane z nimi postawy i zachowania w sferze behawioralnej nie dają się dziś jednoznacznie przypisać do jednego lub drugiego wzoru. Obowiązują one niejako jednocześnie jako pewne elementy wzorów kulturowych, a nie jako całościowe systemy kulturowe. Wynika to m.in. z tego, że z jednej strony – jak zauważa Bauman – współcześnie struktura organizacji społecznej uległa przekształceniu, bowiem w przeciwieństwie do tradycyjnych konfiguracji kulturo-

¹⁸ Nazewnictwo za: W. Bokajto, K. Dziubka (red.), *Społeczeństwo obywatelskie...*

¹⁹ Opis ten został zmodyfikowany, zaczerpnięty z poniższych publikacji: A. Chmielewski, *Społeczeństwo otwarte...*; M. Jedliński, K. Witczak (red.), *Kultury obcości*; M. Durzewska, H. A. Kretek (red.), *Obywatel w aspekcie fenomenologicznym*.

wych nie tworzy całości, a jedynie zbiór mniejszych struktur, tworzących własne organizacje społeczne. Bauman pisze:

Każde nowoczesne społeczeństwo jest nie tyle całością, ile zbiorem części wielu całości przynależnych do mnogości krzyżujących się struktur; jego części, odłamy, utrzymują się w pewnej dynamicznej równowadze dzięki takim jednoczącym siłom, jak język, religia, władza nadrzędna, prawo – a głównie związki ekonomiczne. Każdy odłam społeczeństwa dokonuje, wedle swoistego dlań klucza, zróżnicowania pomiędzy tym, co „uznane”, a tym, co „odrzucone” na wzór tradycyjnych wzorów kulturowych²⁰.

Dominujący w obecnych czasach globalizm i rozbudowane zależności ekonomiczne całego świata przyczyniły się – zdaniem Baumana – do zmiany struktur społecznych. Można jednak zauważyć, że zmiana ta i specyfika funkcjonowania współczesnych społeczeństw złożonych na zasadach systemu liberalnego wprowadza również zmiany we wzorach obywatelskości. Przekształcając się, przechodzą one od sztywnych wzorców obywatelskości liberalnej czy wspólnotowej do kompilacji różnych elementów poszczególnych wzorów obywatelskości. Jak zauważa Bauman, w dzisiejszym złożonym społeczeństwie wskutek nacisku na indywidualizm

[...] jednostki pozbawia się stopniowo, lecz skutecznie, ochronnego pancerza obywatelstwa i oducza obywatelskich postaw i nawyków. [...] W efekcie mamy dziś do czynienia ze zindywidualizowaną i sprywatyzowaną wersją nowoczesności, w której obowiązek kreowania wzorców oraz odpowiedzialność za porażkę spoczywają przede wszystkim na barkach poszczególnych jednostek²¹.

Człowiek ponowoczesny obarczany jest koniecznością nieustannych wyborów, ale i potrzebą zdobywania społecznego potwierdzenia rozumności swoich wyborów²².

W wyniku przeniesienia ciężaru dokonywania różnych wyborów przez obywatela (w tym wyboru wzorców obywatelskości oraz drogi życiowej) na poszczególne jednostki, a także związanych z porządkiem liberalnym zmian organizacji życia społecznego, wynikających z globalizacji metod rządzenia, systemów ekonomicznych, globalnej wymiany dóbr i usług, następuje przenikanie się tych systemów w zakresie wzorów kulturowych, w tym wzorów obywatelskości. Można tym samym zaobserwować tworzenie się załączków nowego wzoru kulturowego, opartego z jednej strony na tradycyjnych, z drugiej – na liberalnych wzorach wspólnotowych. Dominującą formą wydają się tu wzory liberalizmu obywatelskiego, w którym oprócz indywidualizacji życia i wyborów można dostrzec ele-

²⁰ Z. Bauman, *Szkice z teorii kultury*, s. 319.

²¹ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, ss. 63 i 14-15.

²² Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000, s. 372.

menty zawiązywania się organizacji wspólnotowych. Obserwujemy to dzisiaj we wszelkiego rodzaju ruchach miejskich i inicjatywach obywatelskich.

Może to wskazywać, że organizacja społeczeństw na wzór liberalny jest bardziej wymagająca niż na wzór wspólnotowy, ponieważ wymaga nie tylko zaangażowania w działania wspólnotowe i na rzecz swoich środowisk, ale także wyjścia poza nie i rozpoznania możliwości oraz dokonania wyboru, którą drogą podążać, z kim i w jakim celu się zrzeszać, aby poprawić byt nie tylko sobie, ale i innym poprzez stworzenie własnych przestrzeni wspólnego działania, bez szkody, ale i bez ostracyzmu wobec innych osób czy środowisk. Liberalizm potrzebuje przy tym różnorodności i wielości wyborów, dlatego może stanowić kierunek dalszego rozwoju organizacji społecznej złożonych społeczeństw państw wysoko rozwiniętych, ale i innych, na które te państwa mają wpływ, chociażby ze względu na globalizację. By zaś tęsknoty związane z chęcią powrotu do tradycji i układu wspólnotowego mogły mieć przyszłość w tym systemie, mogą przejawiać się jedynie w formie wspólnot zrzeszeniowych formalnych i nieformalnych, lecz bez przywoływania tradycji nacjonalistycznych, które ogniskują się wokół wartości narodowych wykluczających wszelką odmienność, co kłóci się z zasadą otwartości i wielokulturowości liberalizmu. Wspólnotowy wzór obywatelskości jako remedium na współczesne bolączki indywidualizmu i nadmiaru wyborów nie sprawdza się bowiem z racji swego zamknięcia na wpływy zewnętrzne i wszelką odmienność oraz – co chyba najważniejsze – ze względu na sprzyjanie nacjonalizmowi.

Kierunek rozwoju współczesnych społeczeństw ku zmodyfikowanemu liberalizmowi wydaje się właściwy, zaś po dokonaniu korekt skupiających się na pracy nad rozwojem przestrzeni wspólnych obywatelskich inicjatyw i aktywności – również słuszny i pożądany. Niestety wymaga samoświadomości oraz zaangażowania ze strony obywateli, a więc dużego wysiłku i pracy nad sobą, a także nad swoją świadomością i świadomością innych. To niestety może być trudne w warunkach sprzyjania wpływom zawracającym z tej drogi i chęci powrotu do starych, anachronicznych systemów, niesprawdzających się obecnie ze względu na swoją nieadekwatność i zamknięcie. Bowiem to, co działało w obszarze dawnej organizacji małych, niepowiązanych siecią globalnych zależności państw, dzisiaj ze względu na istnienie tych powiązań nie wydaje się możliwe, zaś tęsknota za powrotem do „wspólnoty” – zdaniem Baumana – wynika z potrzeby poczucia bezpieczeństwa, którego brakuje w „dzisiejszych niespokojnych czasach”²³. Można natomiast pokusić się o próbę zdefiniowania wyłaniającego się wzoru obywatelskości, którego zarys przedstawiam poniżej.

²³ Z. Bauman, *Wspólnota*, Kraków 2008.

Na zakończenie

Dostrzegając zmiany zachodzące w funkcjonowaniu dzisiejszych złożonych społeczeństw, można spróbować zdefiniować wzór obywatelskości o roboczej nazwie wzór obywatelskości new-liberalny w „płynnej nowoczesności”. Podstawą opisywanego wzoru, jak wykazałam w tekście, jest nadal założenie, że każdy uczestnik kultury kieruje się w swoim życiu – zarówno prywatnym, jak i publicznym – własnymi interesami i celami, które wytycza według wielu istniejących wzorów realizacji aspiracji życiowych pozytywnie wartościowanych przez społeczeństwo i ograniczanych prawem. Nabywanie kompetencji i zdolności do samodzielnego określania tych celów oraz wyboru wartości daje mu gwarancję wolnego wyboru i wolności od nakazowej ingerencji otoczenia społecznego oraz politycznego. Wzór ten zakłada świadomość własnego statusu prawnego obywatela, osobiste predyspozycje moralne i psychiczne, które tworzą tożsamość obywatelską. Zakłada większą swobodę – ale i odpowiedzialność – wyborów i realizacji celów przez świadomą swych możliwości oraz dostępnych środków jednostkę. Model ten jest zatem poszerzeniem już istniejącego modelu liberalnego, opisanego powyżej, dlatego musi zawierać elementy poprzedniego.

W ramach tego wzoru organizacja społeczeństwa powinna dokonywać się na zasadzie negocjacji i ustalania wspólnych rozwiązań w przestrzeni społecznej, natomiast usankcjonowaniem tych ustaleń powinno być tworzenie prawa sprzyjającego tym działaniom. Organizacja ta powinna polegać na negocjowaniu wspólnej przestrzeni wolnych i autonomicznych obywateli zaangażowanych w działania na rzecz swoich małych społeczności i środowisk, na wzór partykularnych interesów lokalnych, negocjowanych w szerszym gronie dla uzgodnienia konsensusów różnych rozwiązań w celu przełamania indywidualizmu na rzecz wspólnej organizacji życia społecznego.

Wzór ten wymaga samoświadomości i zaangażowania ze strony obywateli we współdecydowanie o kształcie i rodzaju ich aktywności społecznej oraz decydowaniu o działaniach podejmowanych na rzecz ich wspólnot, ale z możliwością przenikania dobrych praktyk do innych środowisk przy zachowaniu otwartości na wpływy z zewnątrz. Elementy tak zarysowanego wzoru mogą z czasem przybierać różne kształty, formy i kierunki, o których w głównej mierze powinni decydować sami obywatele.

Summary

The attempt to grasp the citizenship patterns within the space of “liquid modernity”

This article contains considerations concerning patterns of culture which in the anthropological tradition determine the ways of thinking and behaviour of each member of

culture. With the use of that tool an attempt was made to develop a concept of citizenship patterns, the said concept being based on the analysis of two theoretical approaches to the issue – the liberal and republican approach, and comparing them with the concept of liquid modernity proposed by Zygmunt Bauman. This leads the author to outlining her own concept – the new-liberal citizenship pattern in “liquid modernity.”

Keywords: wzory kultury, wzory obywatelskości, płynna nowoczesność

Słowa kluczowe: patterns of culture, citizenship patterns, liquid modernity

